

به نام پاک پروردگار

۱۳۸۶ / ۱۰ / ۲۳

۷۰۲۰۲

دانشگاه تهران
دانشکده حقوق و علوم سیاسی

عنوان:

اوپیک و بازار جهانی نفت

تحقیق و نگارش:

حمیدرضا قوام ملکی

استاد راهنما: دکتر محمد علی شیرخانی

استاد مشاور: دکتر رضا رئیس طوسی

پایان نامه جهت دریافت کارشناسی ارشد روابط بین الملل

شهریور ۱۳۸۶

۱۳۸۶ / ۱۰ / ۲۳

۷۰۴۰۶

کتابخانه
اطلاعات و اسناد
دانشگاه تهران

تقدیم به

مادر مهربان و پدر بزرگوارم

دانشکده حقوق و علوم سیاسی
گروه آموزش و پژوهش
گواهی دفاع از پایان کارشناسی ارشد

هیات داوران پایان نامه کارشناسی ارشد آقای / خانم حمیدرضا قوام ملکی

گرایش

در رشته روابط بین الملل

با عنوان: اوپک و بازار جهانی نفت

در تاریخ ۸۶/۷/۹

به عدد به حروف

۱۸،۵
هجده و نیم

با نمره نهایی:

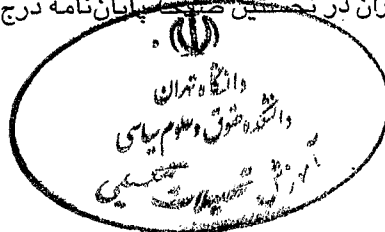
عالی

ارزیابی نمود

و درجه:

ردیف	مشخصات هیات داوران	نام و نام خانوادگی	مررتبه دانشگاهی	دانشگاه یا موسسه	امضاء
۱.	استاد راهنما استاد راهنمای دوم (حسب مورد):	دکتر محمد شیرخانی	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۲.	استاد مشاور	دکتر رضا رئیسی طوسی	دانشیار	" "	
۳.	استاد مدعو (یا استاد مشاور دوم)	دکتر محمدرضا تخشید	استاد یار	" "	
۴.	استاد مدعو				
۵.	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی گروه آموزشی:	دکتر محمد شیرخانی	دانشیار	" "	

تذکر: این برگه پس از تکمیل هیات داوران بر نخستین صحنه پایان نامه درج می گردد.

چکیده

پس از جنگ دوم جهانی، تقاضای نفت رو به فزونی نهاد و در دهه ۱۹۷۰ به حداکثر رشد خود رسید، و البته تامین این میزان تقاضا تنها با واردات هر چه بیشتر از اوپک، خصوصا اعضای خاورمیانه ای آن، امکان پذیر می گردید. همزمان، در ابتدای دهه ۱۹۷۰، صنعت نفت شاهد یک دوره انتقالی بود، زمانیکه، برخی از اعضای اوپک اعطای امتیازات جدید نفتی را متوقف ساختند و مشارکت برابر در امتیازات موجود را مطالبه نمودند و حتی تعدادی از آنها صنعت نفت خود را به طور کامل ملی کردند.

این دو روند منجر به ظهور پر قدرت بازیگر جدیدی در بازار جهانی نفت گردید. طی دهه ۱۹۷۰، خصوصا پس از شوک اول نفتی در سال ۱۹۷۳، اوپک، به عنوان تولید کننده غالب در بازار، مسئولیت ایجاد سیستم جدید قیمت گذاری نفت را بر عهده گرفت. بین سالهای ۸۱-۱۹۷۴، که اوپک در جایگاه برتری در بازار قرار داشت، قیمت‌های نفت توسط این سازمان تعیین می گشت.

اما، همانگونه که وقایع بعدی نشان داد، تسلط اوپک بر بازار عمر کوتاهی داشت و تحت تاثیر عوامل چندی، که عمدتا ناشی از رفتار این سازمان پس از شوک دوم نفتی (۱۹۷۹) بود، به زودی این دوره به پایان رسید. در میانه دهه ۱۹۸۰ دیگر مشخص شده بود که قیمت رسمی اوپک به دردر افتاده و تلاش برای دفاع از قیمت پایه در بازار، منجر به کاهش فوق العاده صادرات سازمان گشته است.

تحت این فشارها، تقاضای نفت اوپک از متوسط ۳۰ میلیون بشکه در روز در سال ۱۹۷۹ به حدود ۱۶ میلیون بشکه در روز در سال ۱۹۸۵ سقوط کرد. با تنزل تقاضای نفت از اوپک، این سازمان شاهد کاهش سهم خود در بازار از ۵۲ درصد در سال ۱۹۷۳ به کمتر از ۲۹ درصد در سال ۱۹۸۵ بود. در سال ۱۹۸۶، زمانیکه اوپک تلاش نمود که با افزایش صادرات، سهم پیشین خود از بازار را بازیابد، شوکی در زمینه قیمت‌ها رخ داد و قیمت‌ها از ۲۹ دلار به کمتر از ۱۰ دلار به ازای هر بشکه نفت سقوط کرد.

پس از بحران نفتی سال ۱۹۸۶، سیستم قیمت گذاری اوپک متلاشی شد و جای خود را به سیستم قیمت گذاری بر مبنای مکانیزم بازار داد. و بدین ترتیب، ما شاهد تضعیف موقعیت و نقش این سازمان در بازار جهانی نفت در میانه دهه ۱۹۸۰ هستیم.

این پژوهش سعی دارد تا به بررسی و ارزیابی دلایل تضعیف نقش اوپک در بازار جهانی نفت، با رویکرد اقتصاد سیاسی و درون سازمانی، بپردازد.

تشکر و قدردانی

بر خود فرض می دانم که از راهنمایی و مساعدت های جناب آقای دکتر شیرخانی و جناب آقای دکتر رئیس طوسی، اساتید راهنما و مشاور طرح، تشکر نمایم. از جناب آقای دکتر تخشید، استاد داور، بدلیل دقت نظر در مطالعه طرح حاضر و پیشنهاداتی که ارائه نمودند، سپاسگذارم.

همچنین از جناب آقای دکتر عطایی و جناب آقای مهندس یارجانی بخاطر منابع و راهنمایی هایی که در اختیار اینجانب گذاشتند، کمال تشکر و امتنان را دارم.

فهرست مطالب

طرح پژوهش

۱	۱- طرح مسأله
۲	۱،۱- ذخایر نفت خام اوپک
۲	۱،۲- تولید نفت خام اوپک
۳	۱،۳- نسبت ذخایر به تولید نفت خام جهانی
۸	۲- بررسی آثار
۱۰	۳- هدف پژوهش
۱۱	۴- متغیرهای دخیل
۱۴	۵- فرضیه‌ها
۱۵	۶- فرضیه اصلی
۱۷	۷- روش آزمون فرضیه‌ها
۱۸	۸- پیامدهای اثبات فرضیه
۱۸	۹- نقطه تمرکز

فصل اول: ارزیابی فرضیه‌های رقیب

۲۰	۱- نقش امریکا در تضعیف اوپک
۲۰	۱،۱- نقش امریکا در بحران اول نفتی
۲۵	۱،۲- نقش امریکا در بحران سوم نفتی
۳۰	۱،۳- ارزیابی نقش امریکا در بازار جهانی نفت
۳۲	۱،۴- بررسی نقش عوامل ساختاری

- ۳۸- ارزیابی نقش آژانس بین المللی انرژی در تضعیف اوپک
- ۴۰- ارزیابی نقش پیشرفتهای تکنولوژیکی در تضعیف اوپک

فصل دوم: سیر تحولات بازار و صنعت نفت جهان

- ۴۲- مقدمه؛ دوره های تاریخی
- ۵۰- اوپک پیش از شوک اول نفتی (۱۹۶۰-۱۹۷۳)
- ۵۲- مقدمه‌ای بر بحران انرژی و شوک قیمت
- ۵۳- شوک اول نفتی
- ۵۵- عصر بین شوک اول و دوم نفتی
- ۵۸- شوک دوم نفتی
- ۶۱- بازار و صنعت نفت بعد از شوک دوم نفتی، بروز شوک سوم نفتی
- ۶۱-۷،۱- دگرگونی اوضاع بازار جهانی نفت
- ۶۲-۷،۲- جنگ عراق و ایران و گسیختگی دوباره الگوی عرضه
- ۶۲-۷،۳- بازار جهانی نفت در فاصله ۱۹۸۴-۱۹۸۰ و سیاست اوپک
- ۶۴-۷،۴- بازار جهانی نفت در سال‌های ۶-۱۹۸۵ و شوک سوم نفتی
- ۶۶-۸- نتیجه گیری

فصل سوم: تضعیف موقعیت و نقش اوپک در بازار جهانی نفت

- ۷۱- مقدمه
- ۷۲-۱- کاهش سهم نفت در برابر سوخت‌های رقیب در تولید انرژی جهانی
- ۷۴-۲- کاهش سهم عرضه نفت اوپک در بازار جهانی نفت

- ۷۵ -۳ افزایش سهم تولیدکنندگان خارج از اوپک در بازار جهانی نفت
- ۷۸ -۴ کاهش وابستگی کشورهای صنعتی به واردات نفت از اوپک
- ۸۰ -۵ معاملات متقابل و پایاپای نفتی
- ۸۲ -۶ افزایش نقش بازارهای محلی و سهم خرید و فروش به صورت تک‌محموله
و خرده‌فروشی
- ۸۳ -۷ پیمان‌های سلف‌خری و ظهور بورس‌های نفتی
- ۸۶ -۸ تقویت نقش آژانس بین‌المللی انرژی در بازار جهانی نفت
- ۸۹ -۹ شواهدی در کاهش اهمیت استراتژیک نفت و تضعیف نقش اوپک
- ۸۹ -۹،۱ رفتار اعضای اوپک در قبال سیستم سهمیه‌بندی
- ۹۰ -۹،۲ اشغال لبنان و احتمال استفاده از سلاح نفتی
- ۹۱ -۹،۳ کنفرانس عالی اقتصادی بن

فصل چهارم: ارزیابی سیاستهای اوپک

- ۹۳ -۱ اوپک و شوک اول نفتی
- ۹۵ -۲ شوک دوم نفتی: زمینه و آثار
- ۹۷ -۳ اوپک و شوک دوم قیمت‌ها
- ۹۹ -۴ شوک‌های نفتی و تغییر ساخت بازار جهانی نفت
- ۱۰۵ -۵ ارزیابی استراتژی اوپک در دفاع از قیمت‌ها
- ۱۰۹ -۶ سرنوشت محتوم
- ۱۱۱ -۷ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

فصل پنجم: تحلیل و بررسی ریشه ها و زمینه های رفتاری اوپک

۱۱۵	۱- مقدمه
۱۱۶	۲- وابستگی به درآمدهای نفتی □؛ بررسی شاخصه ها
۱۱۶	۲،۱- سهم نفت در ساختار تولید
۱۱۷	۲،۲- شاخصهای تمرکز و پراکندگی صادرات
۱۱۹	۲،۳- سهم نفت در صادرات
۱۲۹	۲،۴- نتیجه گیری
۱۳۱	۳- گروه بندی درون اوپک؛ بازها در برابر کبوترها
۱۳۴	۴- بررسی رفتار ویژه عربستان
۱۳۸	۵- نتیجه گیری
۱۳۹	جمع بندی و نتیجه گیری
۱۴۵	فهرست منابع

طرح پژوهش

۱- طرح مسأله

در چهارده سپتامبر ۱۹۶۰ (شهریور ۱۳۳۹) در پاسخ به نیاز مشترک کشورهای صادرکننده نفت خام، در اجلاس بغداد و با حضور نمایندگان دولت های ایران، ونزوئلا، کویت، عربستان و عراق پایه سازمانی به نام سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک) گذاشته شد که از بدو تاسیس به عنوان یک سازمان بین المللی متعلق به کشورهای در حال توسعه، مورد توجه قرار گرفت. اعضای فعلی این سازمان غیر از پایه گذاران شامل کشورهای الجزایر، اندونزی، لیبی، نیجریه، قطر و امارت متحده عربی می باشد. این سازمان طی عمر ۴۰ ساله خود، ماجراها و حوادث متعددی (از جمله جنگ اعراب و اسرائیل، درگیری نظامی میان اعضا، کودتا و انقلاب ها، همکاری و مقابله با شرکت های بین المللی نفتی) را تجربه نموده است.

به دلیل تمایزاتی که از جهات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی میان اعضا بود، برخی از صاحب نظران عمر این مولود جدید را کوتاه تصور می کردند. به هر رو واقعیت اینست که منافع و ویژگی های مشترکی وجود داشته که باعث شده تا اعضا بویژه پنج عضو اصلی به فکر ایجاد چنین سازمانی بیفتند و یقیناً همین ویژگی هاست که تداوم اوپک را باعث شده است. این ویژگی های کلی عبارتند از:

الف) کشورهای مؤسس از کشورهای در حال توسعه بودند.

ب) آنها قادر نبودند بدون کمک خارجی از منابع طبیعی خود بهره برداری کنند، بنابراین نبض صنعت نفت آنها در دست شرکت های بزرگ نفتی بود.

ج) مسائل حقوقی، موافقت نامه ها و امتیازات حاکم بر صنعت نفت آنها تا حد زیادی شبیه به هم بود. در نتیجه مسائلی که خودنمایی می کرد و اختلاف هایی که بین کشورهای میزبان و کشورهای عامل بروز می کرد اغلب مشابه هم بود.

با نگاهی به تاریخچه ۴۰ ساله اوپک در می یابیم که علی رغم تمام تحولات بین المللی، وجود جنگ ها و اختلافات سیاسی پیچیده بین برخی از اعضای اصلی، به دلیل همان ویژگی های مشترک، اوپک به حیات خود ادامه داده است.

آنچه سبب اهمیت اوپک در بازار جهانی نفت گردیده است، مجموعه تواناییها و امکانات بالقوه اعضای این سازمان است که آنها را از دیگر بازیگران عرصه نفت ممتاز می سازد. جهت بررسی این توانمندی ها نگاهی می کنیم به امکانات بالقوه و بالفعل اوپک برای تسخیر بازار. به همراه آن تحلیل مختصری در مورد ذخایر اثبات شده کشورهای عضو اوپک، تولید این کشورها و نسبت ذخایر به تولید سازمان خواهیم داشت.

۱،۱- ذخایر نفت خام اوپک

ذخایر اثبات شده اوپک از سال ۱۹۷۸ تاکنون با اکتشافات جدید روندی صعودی داشته است و از ۴۴۱/۸ میلیارد بشکه به بیش از ۸۲۰/۵ میلیارد بشکه (با ۸۳ درصد رشد) افزایش یافته است. سهم اوپک از ذخایر اثبات شده جهانی عموماً روندی صعودی داشته و هیچگاه این سهم از ۶۸ درصد کل ذخایر جهان کمتر نبوده است. به عبارت دیگر ذخایر اثبات شده اوپک، بخش عمده ای از ذخایر اثبات شده جهانی را تشکیل می دهد که همین نشان دهنده موقعیت اوپک در جهان انرژی و همچنین محکمتر شدن جایگاه آن بواسطه افزایش ذخایر اثبات شده آن می باشد.^۱

۱،۲- تولید نفت خام اوپک

تولید اوپک از ۱۴/۴ میلیون بشکه در روز در سال ۱۹۶۵ با روندی صعودی به ۳۰/۹ میلیون بشکه در روز در سال ۱۹۷۳ افزایش و در این سال بدلیل تحریم نفتی اعراب به ۲۷/۱ میلیون بشکه در روز کاهش یافت. این میزان در سال ۱۹۷۹ با نوساناتی به ۳۱/۲ میلیون بشکه در روز رسید ولی بعد از آن به دلیل وقوع انقلاب اسلامی ایران و کاهش شدید صادرات آن و همچنین جنگ عراق با ایران و سیاست اوپک برای حفظ قیمت ها به شدت کاهش یافت، به نحوی که در سال ۱۹۸۵ به پائین ترین حد خود پس از سال ۱۹۶۷ یعنی ۱۶/۷ میلیون بشکه در روز رسید، ولی مجدداً روندی صعودی داشته و در سال ۱۹۹۸ به ۳۰/۷ میلیون بشکه افزایش یافت. این میزان با نوساناتی در سال های ۲۰۰۲-۲۰۰۳ بین ۲۷ تا ۲۹ میلیون بشکه در روز بوده است. بنابراین سهم اوپک از تولید جهانی نفت (مگر در سال ۱۹۸۵) هیچگاه کمتر از ۳۰ درصد نبوده و در تمام دوره ۱۹۶۵-۲۰۰۳ تنها در چهار سال ۷۴-۱۹۷۲ و ۱۹۷۶ بیش از ۵۰ درصد تولید جهانی را در اختیار داشته است. سهم اوپک از بازار تا سال ۱۹۷۳ افزایش یافته و پس از آن مسیری نزولی را آغاز نموده و در سال ۱۹۸۵ به کمترین مقدار خود (۲۹/۱۱ درصد سهم بازار) رسیده است ولی پس از آن تقریباً مسیری صعودی را تجربه نموده بطوریکه در سال ۱۹۹۸ این سازمان ۴۲ درصد سهم بازار را از آن خود کرده بود. سهم اوپک از بازار در سال ۲۰۰۴ در حدود ۴۰ درصد بود.^۲

^۱ - *Peiroleum Economist*, 2003, 72-3

^۲ - *OPEC Bulletin*, Vol. Xxcv, No. 8, October 2004, p 125-128

۱،۳- نسبت ذخایر به تولید نفت خام جهانی

طی دوره ۷۹-۱۹۷۱ نسبت ذخایر به تولید^۳ جهانی روندی نزولی داشته و از ۳۵ سال به ۳۰ سال تقلیل یافته است ولی پس از آن به دلیل استفاده گسترده از تکنولوژی پیشرفته و افزایش نرخ بازیافت مخازن نفتی و اقتصادی شدن تولید در حوزه هایی که قبلا استخراج از آنها غیر اقتصادی بود، نسبت ذخایر به تولید جهانی به بیش از ۳۰ سال افزایش یافته است ولی شایان ذکر است که این نسبت برای اوپک بیش از دو برابر نسبت جهانی یعنی ۸۶ سال بوده است.^۴

همچنین گفتنی است دلیل عمده اهمیت اوپک در بازار، ناشی از این امر است که کشورهای خاورمیانه ای عضو آن، سهم عمده ای از ذخایر اثبات شده جهانی را به خود اختصاص داده اند. در حقیقت این سهم به صورت مداوم از ۶۰ درصد در ژانویه ۱۹۷۸ به ۶۹ درصد در اول ژانویه ۱۹۹۸ افزایش یافته است و از آن تاریخ نیز با اکتشافات نفتی در این منطقه این نسبت افزایش یافته است.^۵

در ضمن بهره برداری از ذخایر نفت اعضای خاورمیانه ای اوپک به میزان قابل توجهی از هر جای دیگر جهان اقتصادی تر است. با توجه به مطالعات توماس استوفر تحلیلگر آمریکایی نفت، تولید هر بشکه نفت خشکی در ایران، ابوظیبی، عراق، کویت و عربستان سعودی ۱ تا ۴ دلار هزینه در بر دارد. در مقابل این هزینه ها در دریای شمال ۱۴ تا ۲۰ دلار در هر بشکه، در غرب تگزاس ۱۷ تا ۱۹ دلار می باشد. در عین حال هزینه ایجاد یک بشکه ظرفیت اضافی در شش کشور عضو اوپک در منطقه خلیج فارس (ایران، عربستان، عراق، کویت، امارات متحده عربی و قطر) بسیار کمتر از هر نقطه دیگری در جهان است.^۶

می توان گفت با اینکه ذخایر نفتی کم و بیش در سرتاسر دنیا وجود دارد، اعضای خاورمیانه ای اوپک بیشترین حجم نفت ارزان و سهل الوصول را در خود جای داده اند. برای نمونه عربستان سعودی به تنهایی ۲۵ درصد ذخایر شناخته شده نفت دنیا را در اختیار دارد. از طرف دیگر بخش اعظم نفت صادراتی توسط کشورهای صنعتی غرب، ژاپن و دیگر کشورهای تازه صنعتی شده جنوب شرق آسیا مصرف می شود. بنابراین بنظر می رسد که تولید کنندگان خاورمیانه ای اوپک حتی عربستان سعودی می توانند در کوتاه مدت بهای نفت را به گونه ای چشمگیر افزایش دهند. آنها این کار را در اکتبر ۱۹۷۳ و ژانویه ۱۹۷۹ تجربه کردند و قدرت خویش را به نمایش گذاشتند.

^۳ - $R/P = \text{Resources (bbl)} / \text{Production (bbl/year)}$

^۴ - *Lancieri, June 1999, p 135-152*

^۵ - *Bp Amoco Statistical Review of World Energy, 1998, P. 56*

^۶ - *Global Offshore Oil Prospects at 2000, Nov. 1996*

اعضای اوپک در دهه ۱۹۶۰ و ابتدای دهه ۱۹۷۰ بتدرج حاکمیت خود را بر منابع نفتی استحکام بخشیدند و توانستند به کنترلی نسبتاً کامل در صنعت نفت خویش دست یابند. این مساله مهمترین عامل قدرت روز افزون اوپک و تاثیر گذاری اعضای این سازمان در دهه ۷۰ گردید.

دانیل یرگین در کتاب «تاریخ جهانی نفت» دهه هفتاد را دهه «حاکمیت مطلق اوپک» بر بازار بین

المللی نفت می داند. او می نویسد :

«کشورهای صادرکننده نفت طی دهه ۶۰ موضعی را که قبلاً در انحصار شرکت های عمده نفتی جهان بود، تصاحب کردند... در نیمه دهه ۱۹۷۰ اوضاع دگرگون گردیده و نظم جهانی از بالا به پایین وارونه شده بود... به اعضای اوپک احترام گذارده می شد، به آنها تملق می گفتند... برای این وضع دلایل قانع کننده ای وجود داشت. قیمت های نفت در قلب بازرگانی جهان جای داشت و آنها که کنترل این قیمت ها را در دست داشتند به عنوان اربابان تازه اقتصادی جهانی تلقی می شدند.

در سال های میانی ۱۹۷۰ عضویت در اوپک به صورت یک آرزوی همگانی برای تمام کشورهای صادرکننده نفت، جز اتحاد جماهیر شوروی، در آمده بود و این اعضای اوپک بودند که اگر قرار بود در اقتصاد جهانی تورم یا رکودی به وجود آید باید تصمیم گیری نهایی می کردند... اعضای اوپک صدایی نیرومند و قاطع در تعیین سیاست های خارجی کشورها و حتی حدود اختیارات و اقتدارات برخی از قوی ترین کشورهای جهان پیدا کرده بودند. از این رو جای تعجب نیست اگر یکی از دبیر کل های سابق این سازمان وقتی به گذشته نگاه می کرد... از آن به عنوان «عصر طلایی اوپک» یاد کرد... چهار برابر شدن قیمت نفت که ناشی از تحریم اعراب و تسلط کامل اوپک برای تثبیت آن بود در هر بخشی از اقتصاد جهان تحولات عظیمی به همراه آورد.»^۷

در واقع بحران های دهه ۷۰ را می توان امری مصنوعی و ناشی از قدرت اعضای اوپک دانست.

(بحران ۱۹۷۳ بر اثر تحریم نفتی اعراب و بحران ۱۹۷۹ و چهار برابر شدن قیمت نفت بر اثر انقلاب ایران) اما، این رویه در دهه ۱۹۸۰ متوقف و سپس جریان آن معکوس گردید. در دهه ۱۹۹۰ اوپک دو عضو خود یعنی اکوادور و گابن را از دست داد و احتمال آن می رفت که در آینده اعضای دیگری از سازمان خارج شوند و منافع خود را در خارج از اوپک جستجو کنند. این امر خصوصاً در مورد تولیدکنندگان کوچک مصداق دارد.

اوپک که در دهه ۷۰ به شیوه ای تهاجمی عمل می کرد پس از سال ۱۹۸۱ مجبور به اتخاذ شیوه ای دفاعی شد. در محیط جدید بازار اعضای اوپک دریافته اند که در برابر ناگوارترین انتخاب قرار گرفته اند: یا قیمت ها را تا حدی پایین بیاورند که بازارهای خود را حفظ کنند و یا برای حفظ سطح قیمت های مطلوب خود از

^۷ یرگین، دانیل. تاریخ جهانی نفت. ترجمه غلامحسین صالحیار تبریزی. نشر اطلاعات، ۱۳۷۶. قسمت ۱۱۷۳-۱۱۷۹

تولید بکاهند. آنها راه دوم را برگزیدند و برای اولین بار از تاریخ تاسیس سازمان، برای محدود کردن تولید به سهمیه بندی روی آوردند. استراتژی «دفاع از قیمت ها» سبب شد اوپک در فاصله سالهای ۱۹۸۵-۱۹۸۱ به طور مداوم از تولید خود بکاهد و بدین ترتیب مرحله به مرحله در برابر کشورهای غیر اوپک^۸ عقب نشینی کند. سه جریان عمده سقوط تقاضا، تجهیز و توسعه مداوم منابع و ذخایر کشورهای غیر اوپک و فروش از انبارهای ذخایر احتیاطی نفت (این ذخایر عمدتاً در جو نوسان عرضه و قیمت های بی ثبات نفت پس از شوک دوم نفتی ایجاد شد)، نهایتاً تقاضای نفت اوپک در سال ۱۹۸۶ را به رقمی معادل ۱۳ میلیون بشکه در روز کاهش داد یعنی یک سقوط ۴۳ درصدی تقاضا نسبت به سال ۱۹۷۹. بدین ترتیب کشورهای غیر اوپک از لحاظ تامین نفت خام مورد نیاز جهان از اوپک پیشی گرفتند.^۹

با از دست دادن سهم بازار، اوپک بتدریج کنترل خود را بر روی قیمت های نفت نیز از دست داد. قیمت های بازار محلی پائینتر از قیمت های رسمی اوپک تعیین می شد. در یک روند کاملاً معکوس نسبت به سالهای دهه ۱۹۷۰، اینک تولید کنندگان اوپک بودند که نسبت به دسترسی به بازار بیشتر از مصرف کنندگان نسبت به دسترسی به ذخایر نفت احساس نگرانی می کردند.

در آمد اعضای اوپک بر اثر کاهش تولید و سپس افت قیمت ها بشدت کاهش یافت. برای مثال درآمد عربستان سعودی در سال ۱۹۸۴ از فروش نفت خام به ۳۶ میلیارد دلار رسید این در حالیست که در آمد این کشور در سال ۱۹۸۱ از محل فروش نفت خام ۱۱۹ میلیارد دلار بود.^{۱۰}

اعضای اوپک که از دیرباز از سیستم قرار دادهای مدت دار در معاملات نفتی خود استفاده می نمودند با وارد شدن به فضایی متفاوت پس از سال ۱۹۸۰ هر یک برای کسب در آمد بیشتر یا بدست آوردن سهم بیشتری در فروش نفت به جای اتخاذ یک سیاست مشترک و موثر، به طرق مختلف سعی در عدول از این مشی سنتی و رسمی نمودند.

بدین ترتیب حجم نفت خامی که به صورت تک محموله و خرده فروشی عرضه می شد از ۱ تا ۳ درصد سال ۱۹۷۹ به یک سوم نفت خام مورد نیاز داد و ستد جهان در سال ۱۹۸۴ افزایش یافت و در کنار آن مدت زمان قرار دادهای مدت دار، کاهش چشمگیری یافت.^{۱۱}

این معاملات اگر چه در ظاهر کمکی به فروش نفت می کرد و می توانست از فشارهای وارده به کشورهای صادر کننده نفت اوپک بکاهد اما در عمل توافقاتی از این قبیل نظام قیمت گذاری اوپک را مختل می

⁸ - none- OPEC

⁹ - OPEC Bulletin, December 1986, P.137

¹⁰ - Storke. Joe Middle East Oil and the Energy Crisis. (New York: Monthly Review, 1987) P. 135

¹¹ - پترولیوم اکونومیست، ۱۹۸۶، صص ۳-۷۱

ساخت. بدین ترتیب اعضای اوپک بر خلاف منافع دراز مدت خود تعیین قیمت های نفت را از اوپک به بازارهای بورس و محلی منتقل ساختند و قیمت های نفت خام تابعی از تحولات بازار گردید.

عکس العمل های اوپک و رهیافتهای درونگرایانه این اتحادیه در میانه دهه ۱۹۸۰ جهان را آماده ورود به عصر جدیدی در تاریخ صنعت نفت نمود. با شرح یک رویداد تاریخی می توان این مساله را به روشنی نشان داد:

« در ۳۰ مارس ۱۹۸۳... یعنی دو روز پس از آنکه اوپک جلسات متوالی ۱۲ روزه خود را در لندن پایان داده بود، بورس مبادله کالای نیویورک پیمانهای سلف خری نفت خام را عرضه کرد. تقارن عرضه این پیمان نامه ها با پایان جلسات طولانی اوپک از تصادفات غریب روزگار بود، چه عرضه پیمانهای سلف خری نفت خام قدرت تعیین بهای نفت اوپک (که در تمام دهه ۷۰ بشدت تحت تاثیر تصمیمات اوپک بود) را کاملاً تحت تاثیر قرار می داد... دیگر این معامله گران، بورس بازان و بازرگانان بودند که قیمت را تعیین می کردند.»^{۱۲}

بدنبال شکست استراتژی «دفاع از قیمت ها» و اتخاذ استراتژی «سهم عادلانه بازار»، جهت بازیابی سهم اوپک از بازار نفت، شوکی در زمینه قیمت نفت بروز نمود. قیمت نفت از بشکه ای ۲۸ دلار به زیر ۹ دلار سقوط کرد و بدنبال این شوک، بازارهای آتی نفت که تا این زمان به صورت جزئی و حاشیه ای در کنار مسیر اصلی تجارت جهانی نفت به صحنه آمده بودند، جایگاه متفاوت و توسعه یافته ای برای خود طلب کردند. در این بازارها بود که با تثبیت و یا معرفی قرار دادهای جدید زمان آینده، حق اختیار کوتاه و بلند مدت، معاوضه، کلار و نظایر آن، جناح مصرف کنندگان موفق به اجرای سیاست «مدیریت ریسک» با روش های جدید بازارهای بورس مالی و کالا در محیط بازار نفت گردیدند. از این رهگذر ضمن تقویت هر چه بیشتر ساختار بازارهای رقابتی در محیط بازار نفت، نقش اوپک در تعیین قیمت های جهانی نفت بیش از پیش تضعیف شد.^{۱۳}

ظهور مکانیسم های جدید مبادلات مالی نفت در محیط بازار مسیر تقویت کنترل بازار نفت را به نفع جناح مصرف کنندگان در سال های ۹۵-۱۹۸۵ کامل ساخت. طی این مدت اوپک نه تنها سیاست قابل توجهی را جهت بازیابی قدرت پیشین خود در پیش نگرفت بلکه بعضاً در حد یک نظاره گر و اتحادیه ای منفعل و ضعیف در بازارهای جهانی نفت ظاهر شد.

ورود موفقیت آمیز نفت «برنت» به صحنه معاملات کاغذی در سال ۱۹۸۸ و تاسیس مراکز جدید بورس نفتی (پس از بورسهای آی پی ای و نیمکس در لندن و نیویورک)، تغییر ساخت بازار را بر ضد اوپک تقویت و تحکیم نمود. این نمادهای جدید به مصرف کنندگان امکان داد تا در شرایط اشباع بازار (سالهای ۹۸-۱۹۸۶) قیمت های واقعی نفت را حتی پایین تر از قیمت های واقعی آن در سال ۱۹۷۳ تنظیم کنند.^{۱۴}

۱۲- برگین، پیشین، صص ۱۱۲۹-۱۱۲۸

۱۳- نک: PIW, No. 18, November 1996

۱۴- نک: پتر ولیوم اکونومیست، ۱۹۹۰

حتی جهش قیمت ها در پی حمله عراق به کویت در ابتدای دهه ۹۰ بر خلاف انتظار تولید کنندگان به دلیل ساختار و سیمای متحول شده بازار نفت - بر خلاف بحران های پیشین در خاورمیانه و بهره برداری تولید کنندگان اوپک جهت افزایش قیمت ها - چندان دوام نیافت و به سرعت به قیمت های پیشین و پائینتر از آن منتقل گردید.

پس از بحران ۸۶ اوپک هیچگاه نتوانسته است قدرت خویش را بازیابد و همواره تنها در زمان بحران های ناشی از کاهش فوق العاده قیمت های نفت (مانند مورد ۱۹۸۶ و نیز ۱۹۹۷) همسو با منافع مصرف کنندگان (که از قیمت های بسیار پائین نفت بدلیل ایجاد افزایش تقاضا در دراز مدت و نیز لطمه به سرمایه گذاری های نفتی بیم دارند) با کاهش تولید و چانه زنی با غیر اوپک اقدام به متوازن کردن قیمت ها می کند. این امر خصوصا در انفعال اوپک در قبال رکود جهانی حاصل از بحران مالی و اقتصادی جنوب شرق آسیا در سال ۹۷-۹۸ مشهود بود که سازمان تنها پس از کاهش فوق العاده قیمت ها و ضربه شدید به درآمد اعضا توانست در مقطعی کوتاه به سیاستی قابل توجه روی آورد.

مشاهده می شود که با وجود تمامی مزایای منابع اوپک (حجم بالا و هزینه پایین استحصال)، کشورهای عضو این سازمان در مقایسه با سایر کشورهایی که وضعیت مشابهی در زمینه فعالیت خود دارند (مثلا سازمان دی بیرز^{۱۵} در زمینه الماس)، از توانایی مسلم خود برای کنترل بازار نفت استفاده نمی کنند. بنابراین مساله مورد توجه در پژوهش حاضر آن است که پس از دهه ۷۰ چه عواملی سبب انفعال و عدم کارایی موثر اوپک در کنترل بازار نفت، متناسب با توان عظیم بالقوه آن، گردیده است؟

۲- بررسی آثار

آثار بسیاری طی چند دهه گذشته در مورد بازار جهانی نفت و نقش اوپک منتشر شده است. در پاسخ به سوال مطرح شده در طرح مساله (علل کاهش نقش اوپک در بازار جهانی نفت) می توان تحلیلهای ارائه شده را در سه گروه کلی و عمده طبقه بندی نمود که به آنها پرداخته می شود.

دسته اول آثار سیاستها و برنامه های مصرف کنندگان عمده نفت خام در چارچوب آژانس بین المللی انرژی^{۱۶} را مهمترین عامل تضعیف قدرت اوپک عنوان می کنند.

از مهمترین این آثار می توان به کتاب «آینده جهان نفت»^{۱۷} اثر "پل لئو اکوبو"، کتاب «مبانی اقتصادی نفت» نوشته "فیروزه خلعت بری" و نیز مقاله «از دو تکانه نفتی چه بر جای مانده است؟» نوشته "فرانسیس پرن" اشاره کرد.

تذکره اصلی نوشته های ذکر شده آن است که مصرف کنندگان نفت با اعمال سیاستهای صرفه جویی در مصرف نفت با بکارگیری تکنولوژی های نوین، سیاست های مالیاتی، جایگزینی منابع جدید انرژی چون انرژی هسته ای و خورشیدی، سرمایه گذاری و جستجوی منابع نفتی در خارج از اوپک و ایجاد ذخایر استراتژیک نفت خام توانسته اند با کاهش اهمیت و نقش نفت در اقتصاد جهانی و نیز کاهش اتکای خود به نفت اوپک، زمینه ساز تضعیف این سازمان شوند.

دسته دوم آثار، که شاخص آنها کتاب «تحولات نفتی خلیج فارس و گسترش نقش ایالات متحده» نوشته "محمد تقی انصاری"، کتاب «عربستان سعودی؛ غرب و امنیت خلیج فارس»^{۱۸} اثر "ماخر حمید"^{۱۹}، مقاله «اقتصاد سیاسی نفت در خاورمیانه» نوشته "عاطف کوبورسی" و مقاله «عربستان سعودی و دیپلماسی نفتی»^{۲۰} نوشته "فدحیل الجلبی"^{۲۱} است، سیاست های ایالات متحده جهت کنترل بازار نفت را مهمترین عامل در تضعیف و کاهش تدریجی نقش اوپک در بازار جهانی نفت می دانند.

این نویسندگان در تحلیل تاریخی سیر تحولات عنوان می کنند که استراتژی دسترسی به قیمت های بالاتر نفت با خواست ایالات متحده از طریق روابط ویژه این کشور با تولید کنندگان بزرگی چون ایران و عربستان سعودی در دهه ۷۰ تعقیب می شد. دلیل اتخاذ این سیاست نیز عزم آمریکا در به صرفه ساختن اکتشافات جدید نفتی و تولید در داخل خاک ایالات متحده و کاهش وابستگی وارداتی نفتی خود به خارج بوده است. این امر تنها در سایه قیمت های بالای نفت محقق می شد. از دلایل عمده دیگر حمایت آمریکا از قیمت

¹⁶ - IEA: International Energy Agency

¹⁷ - The Future of World oil

¹⁸ - "Saudi Arabia; The West and the Security of Gulf"

¹⁹ - Mazher Hamid

²⁰ - "Saudi Arabia and oil Diplomacy"

²¹ - Fedhil Al-Chalabi

های بالای نفت تضعیف اقتصادی رقبای اروپایی و ژاپنی، که به شدت به نفت خاورمیانه وابسته بودند، از طریق قیمت های بالای نفت بوده است.

در دهه ۱۹۸۰، استراتژی آمریکا تغییر یافت. با مشخص شدن آنکه نه تنها نیاز آمریکا به نفت وارداتی کاهش نیافته بلکه روندی تصاعدی نیز داشته است، جهت کاستن از کسری بودجه خصوصاً در دوره ریاست جمهوری ریگان، سیاستهای ایالات متحده معطوف به قیمت‌های پایین نفت خام گردید.

همچنین لزوم مهار ایران از طریق فشار اقتصادی و کاهش درآمدهای این کشور در جریان جنگ عراق با ایران از دیگر عوامل مشوق آمریکا در اجرای این سیاست ذکر شده است و بحران سال ۱۹۸۶ را می توان به عنوان شاخص ذکر کرد. پس از آن تاریخ نیز با آنکه ایالات متحده برای نجات صنعت نفت داخلی و سرمایه گذاری های شرکتهای نفتی امریکایی اقدام به نجات قیمت‌ها نمود، اما همواره آنرا در سطحی نسبتاً پایین نگه داشته است.

دسته سوم آثار مهمترین چالشها در برابر اوپک خصوصاً از افزایش در دهه ۷۰ را پیشرفت سریع تکنولوژی (به جهت به صرفه شدن سرمایه گذاری بر روی آنها در سایه قیمت‌های بالای نفت) و بر اثر آن، کاهش هزینه های تولید در کشورهای غیر اوپک و امکان استفاده از ذخایری که سالیان سال غیر اقتصادی بوده اند، می دانند.

به عنوان شاخص این آثار می توان به کتاب «کنترل نفت»^{۲۲} نوشته "جان بلر"^{۲۳} و مقاله «قدرت اوپک در بازار جهانی نفت» نوشته "علی امامی میبدی" اشاره کرد.

در نگاه این نویسندگان، نقش این عامل در آینده رو به گسترش خواهد بود و روز به روز بر درجه اهمیت و میزان تأثیر گذاری آن بر کاهش قدرت اوپک افزوده می شود. به عنوان نمونه، مطالعات آژانس بین المللی انرژی مبین آنست که استفاده از لرزه نگاریهای سه و چهار بعدی و کاربرد دیگر تکنولوژیهای جدید احتمالاً باعث خواهد شد که پشت سر گذاشتن مزیت‌های هزینه ای اوپک، کل افزایش تولید دریایی ۱۰ کشور غیر اوپک طی دوره ۲۰۰۵-۱۹۹۵ به پنج میلیون بشکه در روز بالغ گردد.^{۲۴}

گذشته از این مسائل، استفاده از چنین تکنولوژی های انقلابی منجر به افزایش عمر تولید حوزه های قدیمی خشکی در آمریکا و کانادا خواهد شد. بدین ترتیب اوپک بدلیل افزایش فاصله تکنولوژیکی با جهان پیشرفته اقتدار خود را رفته رفته از دست داده و این سازمان از مزایای هزینه ای و ذخایر غنی خود طرفی نخواهد بست.

^{۲۲} - "The Control of Oil"

^{۲۳} - John Blair

^{۲۴} - IEA Text base, May 2004